

BISERICĂ, CULT, EXEGEZĂ. CONSIDERAȚII ÎN LUMINA TRADIȚIEI AMBROZIENE*

CESARE ALZATI

Università Cattolica del Sacro Cuore, Milano

cesarealzati@gmail.com

Résumé: L'article met l'accent sur l'exégèse biblique d'Ambroise de Milan, en cherchant à mettre en évidence ses lignes directrices, à savoir la perspective mystagogique sur la relation entre l'Ancien et le Nouveau Testament. Cette perspective, opposée à la critique textuelle et à l'analyse historique et critique, est préservée encore aujourd'hui dans l'Église de Milan, par le Lectionnaire ambrosien promulgué en 2008.

Mots clés: Ambroise de Milan, *Ambrosianum mysterium*, exégèse, Église, Lectionnaire Ambrosien

1. Biserica, Sfânta Scriptură și tradițiile textuale

A trecut jumătate de secol de la desfășurarea conciliului Vatican II, iar influența sa s-a dovedit decisivă pentru viața comunității catolice.

În cadrul acestei vaste comuniuni de Biserici, o atenție reînnoită față de textul biblic, precum și un interes crescut față de studiul său au fost determinate în special de Constituția dogmatică *Dei Verbum* despre Revelația Divină, promulgată în 18 Noiembrie 1965¹. Referitor la lucrul acesta, este semnificativ faptul că în anul 2008, între 5 și 26 octombrie, papa Benedict al XVI-lea a prezidat, la Vatican, cea de-a XII-a Adunare Generală a Sinodului Episcopilor, dedicată temei *Cuvântul lui Dumnezeu în viața și în misiunea Bisericii*. În paragraful al III-lea, exortația apostolică postsinodală prezintă în mod explicit această întâlnire a Sinodului ca pe un punct de sosire al parcursului început odată cu mai sus amintita Constituție conciliară; titlul paragrafului este: *De la „Dei Verbum” la Sinodul despre Cuvântul lui Dumnezeu* (Benedictus XVI, 2010).

De altfel, sub impulsul conciliar, comuniunea catolică s-a integrat pe deplin în cadrul mișcării ecumenice, iar această deschidere față de cealaltă parte a lumii creștine a avut consecințe vizibile inclusiv asupra relațiilor cu și între diferitele confesiuni.

În climatul acesta, de un sincer entuziasm față de „redescoperitul” text biblic, marcat de o apreciere reînnoită față de experiențe ecleziastice diferite, s-a considerat din ce în ce mai mult că textul biblic face parte din patrimoniul comun al tuturor Bisericilor și s-a răspândit pe o arie extinsă opinia conform căreia exegeza Scripturilor,

* *Church, Worship, and Exegesis. Observations in the Light of the Ambrosian Tradition*

¹ *Constitutio Dogmatica de divina Revelatione: Dei Verbum*, în *Acta Synodalia Sacrosancti Concilii Oecumenici Vaticani II*, IV (Periodus IV), Pars VI, Sessio Publica VIII (die XVIII mensis Novembris anno MCMLXV), Typis Polyglottis Vaticanis, 1978, 597-609.

dacă este făcută pe baza unei riguroase analize textuale, conduce, în mod natural, la rezultate larg împărtășite. Inițiativele menite să promoveze traduceri interconfesionale ale Bibliei pot fi considerate un reflex emblematic al unei astfel de abordări ideale, care – printre altele – a permis trecerea rapidă de la inspirația originară protestantă, chiar dacă supra-denominațională, a Societății Biblice Britanice (*British and Foreign Bible Society*), fondată în 1804, la actuala colaborare strânsă dintre *United Bible Societies* și *Catholic Biblical Federation*².

Un impuls important spre o astfel de colaborare a venit, indirect, de la primul document conciliar (*Sacrosanctum Concilium*, promulgat pe 4 decembrie 1963), în care părinții sinodali au stabilit ca, în riturile Bisericilor latine, Sfintele Scripturi, mai ales, să fie proclamate în limbile comunităților care le celebrează³. De aceea, și în mediul catolic s-a pus problema (apărută deja în cadrul Societăților Biblice în contextul expansiunii activității misionare protestante între secolele al XIX-lea și al XX-lea) existenței unui text de referință comun, de la care să poată fi derivate versiunile din diferitele limbi moderne.

De fapt, Biserica latină dispunea de un text biblic – *Vulgata* – care s-a impus progresiv încă din epoca Evului Mediu Timpuriu și a fost confirmat de ediția lui Clement al VIII-lea în 1592 (1593², 1598³). Totuși, cercetările filologice asupra textelor sacre desfășurate în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, continuate – cu implicațiile lor exegetice – de-a lungul secolului al XX-lea, au scos în evidență limitele textuale ale operei lui Ieronim. A apărut astfel, în mediul catolicismului latin, necesitatea de a dispune de un text biblic oficial, stabilit conform unor criterii mai exacte din punct de vedere filologic și critic. De aceea, Scaunul Apostolic a decis să promoveze o nouă ediție latină a Bibliei, *Neo Vulgata*, indicată în 1979 drept unicul text oficial destinat cultului în Bisericile de rit latin⁴. Pe urmele ideii de *Haebraica veritas* formulată deja de Ieronim⁵, această nouă versiune a ales, în privința Vechiului Testament, conformitatea cu Textul Masoretic, în timp ce, în ceea ce privește Noul Testament, ea se prezintă ca o revizie a *Vulgatei*, după originale grecești⁶.

² O importanță deosebită în sensul acesta a avut documentul intitulat *Guidelines for Interconfessional Cooperation in Translating the Bible*, semnat, pe 16 noiembrie 1987, la Roma, de către *United Bible Societies* și Secretariatul pentru promovarea unității creștine al Sfântului Scaun, ca revizie a precedentului acord din 1968: http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/generaldocs/rc_pc_chrstuni_doc_19871116_guidelines-bible_en.html.

³ *Constitutio de sacra liturgia*: Sacrosanctum Concilium, 418.

⁴ Cf. Ioannes Paulus II, 1979, 557-559.

⁵ Cf. *Epistula CVI ad Suniam et Fretelam*. 1, 2, 11, în HIERONYMUS, 104.9-10, 105.26, 111.4.

⁶ Referitor la acest ultim aspect, faptul că oameni de la sfârșitul secolului al XX-lea (mai precis, dintr-o perioadă în care latina era, de fapt, o limbă moartă) s-au considerat îndreptățiți să corecteze limba latină a traducătorilor latinofonii din secolele al III-lea și al IV-lea (și care, în plus, trăiau într-un context în care limba greacă era folosită pe larg ca *lingua franca*) mi se pare un episod mai degrabă curios. Această uimire se amplifică și mai mult, atunci când iau act de alterările aduse unor expresii care, de-a lungul secolelor, au modelat în profunzime limbajul bisericesc: cf. versetul Filip. 3:20a, „Nostra autem *conversatio* in caelis est (*Ἡμῶν γὰρ τὸ πολίτευμα ἐν οὐρανοῦς ὑπάρχει*)”, care a devenit „Noster enim *municipatus* in caelis est”. Dincolo de asta, faptul de a fi privilegiat, în cazul Vechiului Testament, o sursă anume din epoca medievală (Textul Masoretic), deși mărturiile antice de la Qumran atestă existența unei pluralități de tradiții textuale, nu poate să nu ridice câteva semne de întrebare de ordin metodologic. Cf. Martone 1997.

Definitivarea unei forme oficiale a textului biblic nu poate, în orice caz, să ascundă faptul că pluriformitatea textuală constituie o trăsătură bine fundamentată în istoria Sfințelor Scripturi și că acceptarea conștientă a unei asemenea pluriformități – mai ales în mediul creștin – se prezintă de-a lungul secolelor ca un element constant, nefiind lipsit de implicații importante inclusiv pe plan doctrinar. De fapt, fenomenul generalizat al traducerilor vechi ale Bibliei, prin redactarea de texte în conformitate cu exigențele Bisericilor formate printre popoarele cele mai diferite (de la popoarele Occidentului latinofon la cele orientale părtășe la tradiția lingvistică siriacă, de la armeni la georgieni, la copti, la etiopi), demonstrează faptul că textul sacru a fost conceput ca o realitate vie, care interacționa organic cu viața Bisericilor, transformându-se în conformitate cu variata lor configurație antropologică. Nu întâmplător, papa Grigore I a putut să afirme: „diuina eloquia cum legente crescunt”⁷.

În general, diversele traduceri manifestă un profund scrupul religios în încercarea de a repropune, în cadrul noilor contexte lingvistice, textul grecesc original – al Vechiului și al Noului Testament – în ceea ce privește conținuturile sale și câteodată forma sa, în multe cazuri folosindu-se de calcuri sau creând neologisme. Totuși, prin însăși existența lor, acele traduceri (pentru care uneori a fost utilizat și textul ebraic sau alte traduceri existente) scot în evidență absența oricărei absolutizări a datelor textuale. Sacralitatea cărții derivă din vestea mântuirii care era prezentă în ea, nu din cuvintele prin intermediul cărora această veste era prezentată. Dacă acele cuvinte, prin funcția lor înaltă, nu puteau să nu fie obiect de venerație, pe de altă parte ele nu erau considerate de vechile generații creștine drept realități intangibile, astfel încât să nu poată fi propuse din nou într-un sistem lingvistic diferit sau să nu poată fi modificate chiar în același sistem lingvistic (cum se poate vedea în tradiția textului grecesc, diferitele sale versiuni și tradițiile textuale ale versiunilor înseși). Încă de la începutul secolului al XVI-lea, Erasmus, în ediția Noului Testament grecesc (1516), nu s-a arătat deloc interesat să verifice credibilitatea textului; astfel încât, neavând la dispoziție un manuscris complet al Apocalipsei, el nu a avut nicio rețineră să apeleze pentru secțiunea finală (22:16-21) la o retroversiune – nu fără erori – a *Vulgatei*.

Abia în secolul al XIX-lea a apărut necesitatea unei reconstruirii critice a textului, cu precădere a Noului Testament, afirmată ca o realitate inevitabilă de către Karl Lachmann, care s-a concretizat în edițiile colosale ale lui Constantin von Tischendorf (1869-1872⁸) și Brooke Foss Westcott și Fenton John Anthony Hort (1881), urmate de *Novum Testamentum graece* a lui Eberhard Nestle (1898)⁸.

2. Biserică și cult

De fapt, această activitate critică enormă, focalizată asupra textului și asupra configurării sale, a condus la ideea că exegeza și chiar hermeneutica biblică sunt derivate direct din critica textuală. În realitate, exegetul, pentru a folosi încă o dată

⁷ GREGORIUS, HOM. I, VII, 8, 244.11-12; cu referire la această afirmație, vezi Bori 1987.

⁸ Pentru o descriere precisă și foarte informată a istoriei textuale a Noului Testament trebuie consultate, fără îndoială, paginile lui K. Aland și B. Aland, în NT 1982; vezi Metzger, Ehrman 2004⁴.

cuvintele lui Grigore I, „ab historia in mysterium surgit”⁹; adică i se cere să treacă dincolo de datele textuale pentru a percepe vestea mântuirii, fapt ce stă la originea datelor textuale și care se exprimă prin datele textuale.

Ne-am putea întreba dacă și în ce măsură emfaticizarea textului a putut fi accentuată de principiul doctrinar *sola Scriptura*, adică de absolutizarea enunțului scripturistic în calitate de criteriu exclusiv al credinței. De fapt, acest enunț (formulat la timpul său de marii Reformatori ai secolului al XVI-lea pentru a contesta schemele fixe doctrinare elaborate de scolastica academică din Evul Mediu Târziu) apare și el – prin polarizarea dialectică dintre Scriptură și Tradiție – drept fructul unei abstracții speculative de origine „scolastică”, destul de îndepărtată de unitatea organică a experienței creștine vechi. În aceasta din urmă (fundamentul experiențelor bisericești succesive), *kérygma* (adică vestea mântuirii în Cristos), participarea la conținuturile sale mântuitoare prin intermediul Tainelor Dumnezeiești și proclamarea solemnă a Sfințelor Scripturi se prezintă ca un tot unitar inseparabil, în care fiecare element este legat de celelalte în mod organic și indivizibil, găsindu-și momentul de sinteză prin celebrarea Tainelor.

Nu întâmplător vechile comunități creștine se percepeau și erau percepute ca niște comunități de inițiați în Tainele Dumnezeiești. Acest lucru este atestat din exterior de *Scrisoare către Traian* a lui Plinius cel Tânăr¹⁰ sau de discursul lui Marcus Cornelius Fronto (un ecou al acestuia regăsindu-se în Minucius Felix¹¹), iar din interior de voci cum ar fi filosoful Iustinus¹² sau de mărturii directe cum ar fi DIDACHÈ sau TRAD. AP.¹³.

Pe de altă parte, această legătură originară între comunitate și cult poate fi identificată cu ușurință în însuși lexicul creștin. Deja la Clement Alexandrinul¹⁴ și, probabil, și la Tertulian¹⁵, cu siguranță în scrisoarea clerului roman către Ciprian¹⁶ și în *Didascalia* în mediul sirian¹⁷, precum și, într-un mod din ce în ce mai generalizat, de la sfârșitul secolului al III-lea și în cursul secolului al IV-lea, atât în greacă, cât și în latină, locul de cult apare denumit prin termenul prin care este desemnată comunitatea: *ἐκκλησία* / *ecclesia*¹⁸. Această strânsă identificare s-a păstrat intactă chiar și în noile condiții juridico-instituționale determinate de introducerea instituțiilor bisericești în structurile Imperiului în epoca lui Costantin¹⁹. Chiar dacă situația s-a schimbat,

⁹ GREGORIUS, HOM. I, VI, 3, 198.2-3.

¹⁰ C. Plinius Caecilius Secundus, *Epistula ad Traianum imperatorem*, 7-8, în PLINIUS SECUNDUS, 96.

¹¹ MINUCIUS FELIX, 7-8.

¹² Iustinus, *Apologia Maior*, 65-67, în IUSTINUS, 125-30.

¹³ Un tablou al problematicii complexe referitoare la acest text se găsește în Peretto 1996: 5-99. În afară de considerațiile critice ale lui M. Metzger (Metzger 1988; Metzger 1992a; Metzger 1992b), merită semnalată interpretarea la fel de caustică a textului făcută de Bradshaw/Johnson/Phillips 2002, probabil o interpretare nu în totalitate lipsită de atitudini de hipercriticism.

¹⁴ STROMATA VII, V, 29. 3, 21. 22.

¹⁵ DE PUDICITIA, XIII, 7, 208.

¹⁶ *Cypriano papae presbyteri et diaconi Romae consistentes*, în CYPRIANUS, XXX, 6. 3, 147. 139.

¹⁷ DIDASC., II, 57, 158.

¹⁸ De o importanță deosebită cu referire la aceasta este mărturia din *Epistula Aureliani de libris Sibyllinis*, reprodusă de Flavius Vopiscus (XX, 5), în SCRIPTORES, II, 164.

¹⁹ În ciuda unor date vehiculate în vulgarizările istoriografice, în luna februarie a anului 313, la Milano, nu a existat, probabil, niciun edict. Conținutul acordului încheiat la Milano între Constantin și Licinius,

Biserica a continuat, de fapt, să se configureze ca o comunitate de inițiați în Tainele Dumnezeiești²⁰, astfel încât în Illyricum apare fenomenul identificării lexicale între comunitate și locul de cult, evident conform perspectivei pe care noul context istoric o implica. Astfel, de la termenul latin *basilica* s-a ajuns la denumirea comunității, așa cum arată termenul românesc *biserică*²¹, și, în mod analog, din grecescul *κυριακόν* a derivat rădăcina prezentă în diverse forme în mediul germanic pentru a indica totalitatea credincioșilor (Pompen 1929)²².

În acest context, caracterizat în mod profund de celebrarea Dumnezeieștilor Taine și în legătură cu acestea din urmă, se situează, în cadrul comunității, și proclamarea solemnă a Sfințelor Scripturi.

3. De la *μνημόσυον* ebraic la *ἀνάμνησιν* creștin

Referitor la Misterele creștine, cred că sunt oportune câteva precizări.

În *Torah*, mântuirea nu este limitată doar la cei care au fost părtași în mod direct la evenimentele mântuitoare narate, cu coordonate spațio-temporale precise: este vorba despre mântuirea în care fiecare generație este chemată să se integreze. Într-adevăr, cu privire la celebrarea pascală, Ieșirea afirmă: „Păziți sărbătoarea azimilor, pentru că tocmai în această zi am scos taberele voastre din pământul Egiptului; păziți această zi din generație în generație” (Ieș. 12:17). Referitor la lucrul acesta, Rabinul Gamaliel observa: „Orice generație trebuie să se considere ca și cum *ea însăși* ar fi cea care a ieșit din Egipt; pentru asta este scris: «În ziua aceea tu vei spune fiului tău: Acestea sunt

ratificat prin căsătoria acestuia din urmă cu sora primului, a fost expus chiar de Licinius într-un decret (dar după Eusebius: *διάταξις*) care ni s-a transmis în redacție latină și în traducere în limba greacă: LACTANTIUS, 132-135; cf. HIST. ECCLES., X, 5. 2-14, 883-887. Vezi și Seeck 1891: 381-386; mai recent: Marcone 2012: 47a. Despre tradiția istoriografică, care începe de la Cesare Baroniu, vezi Siniscalco 2013. În simpozionul care a avut loc la Milano în mai 2013, cu tema *Costantino a Milano (313-2013)*, Noel Lenski a susținut opinia că rescriptul lui Licinius de la Nicomedia poate presupune existența unui edict, în timp ce, cu aceeași ocazie, Bernard Stolte a reafirmat că nu se poate vorbi de Edictul de la Milano fără ghilimelele. Acordul de la Milano constituie ratificarea deplină a principiului libertății religioase („liberam potestatem sequendi religionem quam quisque uoluerit”). Acest eveniment a declanșat elaborarea unei multitudini de acte normative prin care structurile instituționale ecleziastice au fost rapid integrate în administrația Imperiului.

²⁰ O documentație amplă cu privire la acceptarea în cultul creștin a termenului *mysterium*/a este oferită, între secolele al IV-lea și al V-lea, chiar de *Codex Theodosianus*: XVI, 7, 4 (391 Mai. 11; Concordiae); XVI, 5, 36 (399 Iul. 6, Constantinopoli); XVI, 5, 54 (414 Jun. 17, Ravennae); XVI, 5, 57 (415 Oct. 31, Constantinopoli); XVI, 5, 58 (415 Nov. 6, Constantinopoli); XVI, 5, 65 (428 Mai. 30, Constantinopoli) [CODEX THEOD., 885, 867, 874, 875, 879].

²¹ Densusianu 1901: 261; ed. rom., 173; Mihăescu 1978: 173. În ceea ce privește sensul lui *basilica* în cultul creștin, cf. Schiaffini 1923; Ferrua 1933; Battisti 1960; Tagliavini 1963: 271-278.

²² Continuitatea acestei autoconștiințe tainice a Bisericii creștine este repropusă încă din Evul Mediu Timpuriu, cu ocazia evanghelizării slavilor occidentali, locuitorii Boemiei și ai Poloniei, la care, în mod analog, comunitatea a fost denumită după locul în care se desfășurau celebrările culturale; însă locul acesta nu era nici *κυριακόν* (casa Domnului), nici *basilica*, ci *castellum*, adică locul în care își avea reședința principele, așa cum atestă termenul ceh *kostel* (preluat din polonezul *kościół*) (Tagliavini 1963: 276-277, 539), un termen a cărui geneză este imediat evidentă dacă privim amplasarea catedralei pragheze Sf. Vida și situația analoagă de pe dealul Wawel din Cracovia.

pentru cele ce a făcut Domnul *pentru mine, când am ieșit din Egipt*²³. De aceea trebuie să mulțumim și noi, să glorificăm, să laudăm pe Acela care pentru părinții noștri și *pentru noi* a făcut atâtea minuni. El ne-a scos pe *noi* din robie către libertate, din tristețe către bucurie, din întuneric către lumină, din sclavie către mântuire²⁴. Iar *Targumul*, în Ieș. 12:42, din *Codex Neophyti I*, poate să declare despre noaptea de Paști că aceasta este „noaptea fixată și rezervată pentru *mântuirea tuturor generațiilor lui Israel*”²⁵.

Scrierile neotestamentare îl indică pe Isus din Nazaret ca fiind cel în care timpul s-a împlinit (Gal. 4:4; Efes. 1:10; Evr. 9:26), iar istoria mântuirii – definită în Lege și în Profetii lui Israel – și-a găsit realizarea deplină²⁶, extinzându-se pentru a îmbrățișa orice om din orice loc și din orice timp. Această extindere este bine precizată de cuvintele vizionarului din Patmos: „Am văzut o mulțime imensă, pe care nimeni nu putea să o numere, din toate națiunile, triburile, popoarele și limbile. Toți [...] strigau cu glas puternic: «Mântuirea este de la Dumnezeu nostru, cel care șade pe tron, și de la Miel»” (Apoc. 7:9-10). Trebuie remarcat faptul că această împărțășire a mântuirii s-a configurat ca o experiență care, din generație în generație, este repropusă – dincolo de spațiu și de timp – prin intermediul memoriei culturale: „Această cupă este Noul Legământ, în sângele meu. Ori de câte ori îl beți, faceți aceasta în amintirea mea” (1Cor. 11:25). Așadar, sângele Primului Legământ²⁷ a fost înlocuit cu sângele Noului Legământ, indicat în *Scrisoarea către Evrei* drept Legământul etern²⁸; iar *μνημόσυον* (*zikkaron*) ritual al Paștelui evreiesc²⁹ este reluat pe deplin în ritul anamnetic al Paștelui lui Cristos, sau în frângerea pâinii (Fapte 2:42), înfăptuită „*εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν*”³⁰. De aceea, acțiunea culturală reprezintă contextul în care – pentru a folosi cuvintele lui Louis Bouyer – „s’exprime et se réalise pour nous” (Bouyer 1952: 412) acel *μυστήριον* despre care Pavel spune că e „ascuns de veacuri și de generații, dar acum a fost descoperit sfinților săi” (Col. 1:26).

4. Dimensiunea tainică a Bisericii și exegeza la Ambrozie

Biserica antică a avut conștiința lucidă a faptului că, în măsura în care ea este locul celebrării Tainelor Dumnezeiești, ea reprezintă și mediul în care se realizează întâlnirea mântuitoare dintre om și Cristos. Ambrozie a interpretat acest aspect al realității bisericești cu o deosebită eficiență. În *Apologia David*, referindu-se la „sacramentele

²³ Ieș. 13:8.

²⁴ *Pesabim*, X, 5, L. Goldschmidt (ed.), *Der babylonische Talmud*, vol. 2, [116a - 116b] 727-728; cf. I. Epstein (ed.), *The Babylonian Talmud*, 1983, 116a-b.

²⁵ A. Díez Macho (ed.), *Neophyti I. Targum Palestinense ms. de la Biblioteca Vaticana*, vol. 2: *Éxodo*, 1970, 77-79; cf. Levy 1986: 362-368.

²⁶ „Toate acestea s-au petrecut ca să se împlinească ceea ce fusese spus de Domnul prin profet” (Mat. 1:22); cf., cu referire doar la Matei: 2:5; 2:15; 2:17; 2:23; 3:3; 4:14; 8:17; 11:13; 12:17; 12:39; 13:35; 21:4; 25:56; 27:9.

²⁷ Evr. 9:18; cf. 8:7; 8:13; 9:1; 9:15.

²⁸ Evr. 13:20. Cf. Docherty 2009.

²⁹ Ieș. 12:14; cf. *Exodus*, în SEPTUAGINTA, 168; BIBL. HEBR., 104.

³⁰ 1Cor. 11:24, 25; Luc. 22:19, în NT GRAECE²⁸, 540; 276.

tainelor cerești, a căror imagine prefigurativă o conturase Moise în Lege³¹, episcopul milanez nu a ezitat să afirme: „față-n față tu, o, Cristoase, mi te arăți; eu te păstrez (*te teneo*) în sacramentele tale”³².

În analiza textelor ambroziene, după criterii interpretative în principal filologice, s-a discutat mult despre matricea exegezei biblice a episcopului milanez, dată fiind diversitatea – și eterogenitatea – izvoarelor la care el a avut acces. Referitor la lucrul acesta, merită, printre altele, să observăm faptul că Ambrozie a fost în primul rând episcop. Grija lui principală nu era, deci, să compună tratate de critică textuală, ci să-i inițieze pe credincioși în Tainele Dumnezeiești, pentru ca prin acestea să-l poată întâlni pe Cristos. Nu este întâmplător faptul că mare parte din producția sa literară poartă, direct sau indirect, urmele unor momente culturale precise.

În deschiderea omiliilor mistagogice din octava pascală, adunate în *De mysteriis*, Ambrozie le amintește neofitilor faptul că ei s-au pregătit, de-a lungul Postului Mare, ascultând zilnic frumoasele și edificatoare exemple morale ale patriarhilor (AMBROSIUS, MYST. I, 1, 156), adică prin intermediul ascultării unui anumit comentariu al textului din *Geneză*. Astfel, comentariului acestei cărți îi este dedicată, în producția lui Ambrozie, o serie de texte (unele cu un caracter omiletic evident), care pot fi considerate drept un corpus organic: *De Paradiso*, *De Cain et Abel*, *De Noe*, *De Abraham*, *De Isaac uel anima* (de care se leagă, într-un anume fel, *De bono mortis*), scurtul tratat (mai mult moral decât exegetic) *De Iacob et uita beata*, *De Ioseph*, la care trebuie adăugat micul tratat de mai târziu *De patriarchis*.

Luând ca punct de referință itinerarul ritual premergător Paștelui, găsim apoi *Hexameron* (culegere de predici ținute în Săptămâna Sfântă, între 386 și 390, și modelate după textul omiletic anterior a lui Vasile cel Mare)³³, urmat – după „Sacrum Triduum”³⁴ – de catehezele mistagogice amintite deja în *De Mysteriis*³⁵.

³¹ „Mysteriorum sacramenta coelestium, quorum typum Moyses praefiguravit in Lege”, AMBROSIUS, Dav., 58, 156.

³² „Facies ad faciem te mihi, Christe, demonstras; te in tuis teneo sacramentis” (*Ibidem*).

³³ AMBROSIUS, EX., V, 24, 90-91. Cf. BASILIUS, HEX. Ideea, deja prezentă în mediul ebraic, despre Paște ca noua Creație și concepția creștină despre ziua Învierii ca Ziua a Opta, simbol al zilei fără de sfârșit care nu apune niciodată, ne duce cu gândul la prezentarea primelor șase zile ale Săptămânii care precedă solemnitatea pascală ca semnificând cele șase zile primordiale. Printre textele legate de cateheza prepasală nu a fost menționat *Explanatio Symboli*, date fiind nelămuririle în ceea ce privește paternitatea sa (cf. *Introducerea* lui B. Botte, în AMBROSIUS, MYST., 21-24), reluate și de Hervé Savon și împărtășite pe larg de mine (cf. Alzati 2015).

³⁴ Pentru conceptul de „Triduum” la Ambrozie, continuat cu fidelitate de Biserica milaneză, cf. AMBROSIUS, EP. XIII, 227-228: „Cum igitur Triduum illud Sacrum in ebdomadam proxime concurrat ultimam, intra quod Triduum et passus est et quievit et resurrexit, de quo Triduo ait: «Solvite hoc templum et in triduo resuscitabo illud», quid nobis potest molestiam dubitationis afferre?”.

³⁵ Referitor la paternitatea discutabilă a Sf. Ambrosie asupra lucrării *De Sacramentis*, vezi lucrările redactate sub coordonarea lui Hervé Savon, atât THESAURUS, XV, cât și *CETEDOC Library of Christian Latin Texts*, care situează opera citată printre *dubia* ambroziene. Cu privire la asta, vezi lucrarea mai recentă a lui H. Savon (Savon 2012). În rest, deja reformatorii din secolul al XVI-lea și, în secolul al XVII-lea, cardinalul Giovanni Bona, ca și, mai târziu, benedictinii din Congregația franceză din San Mauro, în laborioasa lor ediție, avansaseră dubii în legătură cu paternitatea tradițională a înaltului episcop milanez; cf. B. Botte, în AMBROSIUS, SACR., 8-12. În secolul al XX-lea, această paternitate, apărută de editorii Otto Faller (CSEL) și Bernard Botte (Sch), precum și de Christine Mohrmann (Mohrmann 1976), a fost

De disciplina penitențială este legat tratatul *De Paenitentia*, în timp ce despre viața culturală comună se vorbește în *Expositio euangelii secundum Lucam*³⁶.

Această centralitate a *mysteriorum sacramenta coelestium* explică de ce a fost posibilă identificarea tocmai în perspectiva mistagogică a principiului unificator al întregii exegeze a lui Ambrozie, așa cum a evidențiat și Christoph Jacob³⁷. Astfel, în această perspectivă tainică își găsește la Ambrozie o recompunere organică și raportul complex între Vechiul și Noul Testament, dificil de rezolvat cu ajutorul instrumentelor pur filologice.

Așa cum evidențiază în mod clar operele citate mai sus, predicile episcopului milanez, cu rădăcinile lor misterice, și-au concentrat pe larg atenția asupra scrierilor veterotestamentare: Ambrozie consideră că acestea, de fapt, îl comunică, așa cum fac și scrierile neotestamentare, pe unicul Cristos.

Comentând *Psalmul 1*, episcopul milanez spune:

„Bea-l, așadar, pe primul pentru a-l bea și pe al doilea: *a sosit de fapt timpul să începem să luăm în considerare tainele*. Bea mai întâi Vechiul Testament, ca să bei și Noul Testament. Dacă nu l-ai băut pe primul, nu-l vei putea bea pe al doilea. Bea-l pe primul pentru a-ți potoli setea, bea-l pe al doilea ca să nu-ți mai fie sete niciodată [...] Bea, așadar, ambele cupe, cea a Vechiului și cea a Noului Testament, pentru că din amândouă îl bei pe Cristos. Bea-l pe Cristos, deoarece el este vița [cf. Ioan 15,1.5]; bea-l pe Cristos, deoarece el este piatra care a făcut să curgă apă [cf. Ieș. 17:4-6; 1Cor. 10:4]; bea-l pe Cristos, deoarece el este izvorul vieții [cf. Ps. 35:10]; bea-l pe Cristos, deoarece el este râul al cărui curs înveștește cetatea lui Dumnezeu [cf. Ps. 45:5]; bea-l pe Cristos, deoarece el este pacea [cf. Efes. 2:14]; bea-l pe Cristos, din al cărui piept curg râuri de apă vie [cf. Ioan 7:38]; bea-l pe Cristos, pentru a bea sângele prin care ai fost mântuit [cf. Mat. 26, 27-28; Apoc. 5:9]”³⁸.

Aceste afirmații, care prezintă Vechiul și Noul Testament ca pe două cupe de unde poți să-l bei pe unul și același Cristos, sunt enunțate semnificativ de Ambrozie într-o

negată vehement, atât de marele Anton Baumstark (Baumstark 1904), cât și de Klaus Gamber (Gamber 1967), care – chiar dacă cu rezultate diferite – au făcut legătura dintre micul tratat și Biserici care nu aparțineau provinciei milaneze, dar care erau deschise față de influențele ambroziene.

³⁶ Exemple (câteodată indirecte) de predici ținute în contexte mai puțin identificabile sunt *De fuga saeculi* (după modelul filonian), *De Tobia*, *De Helia et ieiunio*, *De Nabuthae* (inspirate de Vasile cel Mare), precum și *Explanations Psalmorum XII* și *Expositio Psalmi CXVIII*. În mod evident destinate cultului sunt *Imnurile* (AMBROSIUS, HYMNES), ecouri culturale se pot găsi și în alte opere (vezi, de exemplu, „[Spiritus] qui cum Patre et Filio a sacerdotibus ... in oblationibus invocatur”, în AMBROSIUS, SPIR., III, XVIII, 16, 112, 197).

³⁷ Despre acest aspect al exegezei episcopului din Milano, vezi: Jacob 1990; Jacob 1995; cf. și Studer 1997.

³⁸ „Bibe ergo primum, ut bibas et secundum – hoc enim tempus est ut inseramus mystica –; bibe primum Vetus Testamentum, ut bibas et Nouum Testamentum. Nisi primum biberis, secundum bibere non poteris. Bibe primum ut sitim mitiges, bibe secundum ut bibendi satietatem haurias ... Utrumque ergo poculum bibe Veteris et Noui Testamenti, quia in utroque Christum bibis. Bibe Christum, quia uitis est [cf. Ioan 15:1.5], bibe Christum, quia petra est quae uomuit aquam [cf. Ieș. 17:4-6], bibe Christum, quia fons uitae est [cf. Ps. 35:10], bibe Christum, quia flumen est, cuius impetus laetificat ciuitatem Dei [cf. Ps. 45:5], bibe Christum, quia pax est [cf. Efes. 2:14], bibe Christum, quia flumina de uentre eius fluent aquae uiuae [cf. Ioan 7:38], bibe Christum, ut bibas sanguinem quo redemptus es [cf. Apoc. 5:9]”, AMBROSIUS, PS. I, 33, 1. 4-5, 28-29.

perspectivă mistică („hoc enim tempus est ut inseramus mystica”), înfățișându-se, așadar, într-o legătură organică cu celebrarea Tainelor Dumnezeiești.

5. Dincolo de Ambrozie: tradiția ambroziană

Autoritatea indiscutabilă dobândită de învățătura lui Ambrozie în ochii Bisericii sale a contribuit, fără îndoială, la asigurarea – în interiorul contextului milanez – unei anumite continuități în timp inclusiv a aspectelor exegetice amintite acum. Găsim o confirmare a acestui lucru într-o lucrare din Antichitatea târzie: *Praeconium* pascal care se utilizează încă la Milano³⁹. În acest text, celebrarea mistică este desemnată drept locul în care conținutul mântuirii specific Vechiului Testament este repropus („quae diversis sunt praefigurata vel gesta temporibus, huius noctis curriculo devoluta supplementur”) ⁴⁰, cu convingerea, de altfel, a împlinirii mântuirii realizată în noul și eternul Legământ al lui Cristos („quae patribus in figura contingebant, nobis in veritate proveniunt”) ⁴¹, acest din urmă Legământ fiind repropus în mod constant în Biserică și dăruit în mod continuu credincioșilor prin Tainele Dumnezeiești („ad totius mysterii supplementum Christo vescitur turba fidelium”) ⁴².

Un indiciu lexical ce semnifică centralitea pe care, în a doua jumătate a secolului al XI-lea, încă o avea momentul cultural în viața bisericească milaneză poate fi identificat în definiția *Ambrosianum mysterium*, prin care *scientia Ambrosiana* de atunci își numea propria tradiție rituală⁴³. Este vorba despre terminologia care marchează scrierea așa-numitului *L(andulfus)* ⁴⁴ și, în special, *Sermo beati Thome episcopi Mediolani*, text hagiografic aici și în care este repropusă, în termeni miraculoși, păstrarea a însuși *Ambrosianum mysterium* în fața încercărilor de romanizare făcute de regele francilor, Carol, după cucerirea

³⁹ Textul (*Praeconium Paschale Ambrosianum*, Bertarelli, Mediolani, 1934) a fost stabilit de către G. Suñol: *Versione critica del Praeconium Paschale ambrosiano*, 1934. Cu privire la problemele referitoare la datarea acestei lucrări și la ipotezele neclare legate de paternitate, vezi Borella 1964: 404-407.

⁴⁰ *Praeconium Paschale*, 201. Trebuie amintit faptul că în duminicile precedente din Postul Mare fuseseră proclamate în mod solemn, puse pe o melodie specifică, următoarele pericope din Ieșire: 20:1-24 (Decalogul); 34:1-10 (noile Table ale Legii); 34:23-35, 1 (schimbarea la față a lui Moise); 14:15-31 (Trecerea Mării Roșii).

⁴¹ *Ibid.*, 200.

⁴² *Ibid.*, 202.

⁴³ Cu privire la patrimoniul științelor pe care, spre sfârșitul secolului al XI-lea sau la începutul următorului secol, le găsim desemnate prin termenul *scientia Ambrosiana* și referitor la locul traserii acesteia, adică la școlile anexate la „ecclesia beatae Mariae, quae huius archiepiscopatus ... caput extitit et Deo annuente semper existet”, vezi *L(ANDULFUS)*₁, II, 35, 70 și urm.; cf. – cu carențe critice, însă cu o bază textuală mai bună – *L(ANDULFUS)*₂, 75 și urm. Despre orientarea ce a caracterizat aceste școli în secolul al XI-lea, vezi Viscardi 1954: 721 și urm.; Schmidt 1977: 8-10.

⁴⁴ Referitor la problematica numelui *Landulfus*, vezi Busch 1989: 11-12. În ceea ce privește datarea scrierii în cauză, în timp ce însuși Busch, făcând distincție între ultimele patru capitole, emite ipoteza că anul compoziției nu este departe de 1075, eu, personal, consider că este foarte plauzibil să datăm puțin după anul 1100 această redactare integrală a unui material divers, în mare parte anterior și de o proveniență diferită: Alzati 2000: 32-35, 40-41, 44-45. La concluzii cronologice asemănătoare, chiar dacă urmând altă cale, pare să ajungă P. Carmassi (Carmassi 2000: 268-291). Pentru un tablou al propunerilor de datare formulate în mediul tradiției istoriografice, vezi și Alzati 1991: nota 4; Alzati 1994: nota 20, și în Alzati 1993: 187-188, 212-214. Datarea lui Jörg Busch a fost preluată fără discuții de către istoriografia germană: cf. Dartmann 2000, în special nota 168, 120-121; Zumhagen 2002: 29.

regatului longobard⁴⁵. Un semnal evident al schimbării de perspectivă, care a avut loc și la Milano, din cauza noii culturi bisericești medievale cu caracter universitar, l-a constituit faptul că – în titlurile așa-numitului Landolfo – termenul originar *mysterium* aproape a dispărut și a fost înlocuit de unul mai puțin expresiv, *officium*⁴⁶.

Poate fi acesta un semn că aspectele patrimoniului ambrozian, de care ne-am ocupat până acum, reprezintă o experiență de acum definitiv încheiată și care aparține trecutului? S-ar părea că nu.

În data de 20 martie 2008, Joi în *Hebdomada Authentica*, la finalul Liturghiei din Joia Sfântă, când este sfințită crisma, arhiepiscopul de Milano, cardinalul Dionigi Tettamanzi, în fața clerului și a credincioșilor adunați în Dom, a promulgat *Lectionarul Ambrozian* revizuit după normele impuse de decretul conciliului Vatican II⁴⁷. Integrându-se pe deplin în continuitatea tradiției ambroziene, acest Lectionar, dincolo de faptul că propune pe larg ceea ce s-a consolidat în timp (în unele cazuri este vorba de un patrimoniu care își are originea într-o epocă anterioară chiar lui Ambrozie), în adăugirile presupuse de lucrarea de revizie a avut tendința să păstreze o anumită fidelitate față de perspectiva mai sus amintită, de orientare misterică, care, de-a lungul secolelor, a marcat în Biserica milaneză structurarea pericopelor scripturale.

Referitor la lucrul acesta, trebuie spus că, la Milano, în lecturile legate de celebrarea euharistică (în afară de Epistole și de Evanghelie), a fost prevăzută dintotdeauna prezența unei *Lectio* veterotestamentare⁴⁸. Reintroducerea acestui element – după conciliul Vatican II – în organizarea ritualului roman, de unde dispăruse deja în Antichitatea târzie, a deschis dezbateri largi (în special în mediul german, dar nu numai) cu privire la raportul dintre Vechiul și Noul Testament în contextul cultului creștin. Într-adevăr, dacă este abordat exclusiv într-o cheie filologică-textuală⁴⁹, în

⁴⁵ *Sermo beati Thome episcopi Mediolani*, în G. Colombo (ed.) 1942, 90-95. O „judecată a lui Dumnezeu” cu privire la cântul ambrozian este conturată în compoziția în versuri editată de A. Amelli (EPIGRAMMA, 153 și urm.). Despre *Sermo* și figura misterioasă a lui Eugenius, „transmontanus episcopus”, „amator et quasi pater ambrosiani mysterii nec non et protector”, vezi Cattaneo 1970; Milani 1971; Alzati 1988; Tomea 1989. În mod semnificativ, *mysterium* este termenul cu care, în prima parte a secolului al XII-lea, Pelayo de Oviedo desemnează, în cartea *Liber Chronicorum*, patrimoniul cultural al Bisericilor, în momentul în care forma rituală hispano-vizigotă a fost eliminată – din Spania creștină și recucerită – în urma intervenției monarhilor de Castiglia și Leon, cu sprijinul decisiv al lui Gregorius al VII-lea; vezi Sánchez Alonso (ed.), 1924. În *Chronicon Sancti Maxentii*, termenul *lex* este cel care capătă o valoare semantică analoagă: „legem Romanam uoluit introducere et Toletanam mutare”, în PINIUS, 49. În ceea ce privește tema „judecării lui Dumnezeu” ca criteriu de rezolvare a conflictelor inclusiv în disputele din mediul ritual, aceasta, în prima jumătate a secolului al XIII-lea, este repropusă și de către cardinalul primat toledan Rodrigo Jiménez de Rada în *HISTORIA GOTHICA*, 207-209.

⁴⁶ Fenomenul se întâlnește în ms. *H 89 inf.* din Biblioteca Ambrosiana, din secolul al XIV-lea, în timp ce terminologia originală a fost păstrată într-un manuscris din aceeași epocă aflat acum la New Haven, Yale University Library, ms. *Beinecke 642*.

⁴⁷ Toate documentele relevante cu privire la aceasta se găsesc în volumul *Promulgazione del Lezionario Ambrosiano*, Supplemento a „Rivista Diocesana Milanese”, 99 (3), 2008. În primul rând, despre Lectionar, după sinteza lui C. Magnoli (Magnoli 2008), vezi volumul miscelaneu *Il Lezionario secondo il Rito della Santa Chiesa di Milano*, în „Ambrosius”, 85 (1), 2009, precum și eseurile lui C. Magnoli (Magnoli 2009) și N. Valli (Valli 2009); pentru o prezentare sistematică, vezi Alzati 2009.

⁴⁸ „Pulchre mihi hodie legitur legis exordium”: AMBROSIUS, EXPOSITIO, 325.

⁴⁹ Pentru criteriile adoptate în Lectionarul Roman, sunt relevante observațiile lui G. Gafus (Gafus 1995).

afară de pericolul destrămării textelor sub acțiunea analizei istorico-critice⁵⁰, acest raport riscă să oscileze între nerecunoașterea valorii intrinseci (*Eigenwert*) a Vechiului Testament⁵¹ și diluarea canonului interpretativ creștin⁵². Așa cum s-a văzut la Ambrozie, Vechiul și Noul Testament – păstrându-și fiecare specificul – se află în sintonie din perspectivă mistică, deoarece, prin Tainele Dumnezeiești, pentru fiecare credincios – *μυστικῶς*/ *tainic* – devine actual planul mântuirii anunțat în ambele Testamente⁵³.

Și astăzi, așadar, Biserica din Milano, plasându-se pe urmele Sfinților Părinți, cu precădere ale lui Ambrozie, prin intermediul unui patrimoniu cultural reînnoit, conduce poporul creștin spre apropierea de Vechiul și Noul Testament înainte de toate din perspectiva lor mistică. Din acest punct de vedere, se poate spune că aceasta continuă învățătura vechiului său păstor, pentru ca fiecare om să poată retrăi experiența lui Ambrozie și împreună cu el să afirme: „Christe [...] in tuis te inuenio sacramentis”⁵⁴.

Bibliografie

A. Izvoare și lucrări de referință

- AMBROSIUS, DAV.₁ = Ambrosius, *Apologia David*, în C. Schenkl (ed.), *Sancti Ambrosii Opera*, vol. 2, Tempsky/Freytag, Vindobonae/Pragae/Lipsiae, 1896 (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum [= CSEL], 32).
- AMBROSIUS, DAV.₂ = Ambroise de Milan, *Apologie de David*, ed. P. Hadot, Éditions du Cerf, Paris, 1977 (Sources Chrétiennes [= Sch], 239).
- AMBROSIUS, EP. XIII = Ambrosius, *Epistula e. c. XIII* [Maur.: XXIII]: *Dominis fratribus dilectissimis episcopis per Aemiliam constitutis*, în Ambrosius, *Opera. Pars X/III. Epistulae et Acta. Tom. III: Epistularum liber X, Epistulae extra collectionem, Gesta concilii Aquileienseis*; ed. M. Zelzer, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1982 (CSEL, 82/3).
- AMBROSIUS, HEX. = Ambrosius, *Exameron*, în C. Schenkl (ed.), *Sancti Ambrosii Opera*, vol. 1, Tempsky/Freytag, Vindobonae/Pragae/Lipsiae, 1896 (CSEL, 32), 1-261.
- AMBROSIUS, EXPOSITIO = Ambrosius, *Expositio euangelii secundum Lucam*, în M. Adriaen, P. A. Ballerini (ed.), *Expositio euangelii secundum Lucam. Fragmenta in*

⁵⁰ Pentru problemele referitoare la lucrul acesta, mai ales cu trimitere la textele Evangheliilor, cf. Martini 2001.

⁵¹ Pentru un tablou al problematicilor referitor la acest lucru ridicate de Lecționarul Roman postconciliar, vezi Kranemann 1995.

⁵² Pentru un exemplu al pozițiilor asumate de către exegeții Vechiului Testament, vezi Zenger 1995a; Zenger 1995b: 31-36. Merită amintite și problemele ridicate de o ipoteză a interpretării continue a Torah în cadrul cultului duminical creștin, la Braulik 1955. Se pot consulta, de asemenea, multe dintre eseurile propuse în Franz (ed.) 1997.

⁵³ Vezi Alzati 1998.

⁵⁴ Ambrosius, *Apologia David*, 58, în varianta textuală a ms. B (Boulogne sur Mer, Bibliothèque Municipale, ms. 32), din secolul al VI-lea, în AMBROSIUS, Dav.₁, 340; vezi AMBROSIUS, Dav.₂, 156 [în Apparatu].

- Esaiam IV. Expositio evangelii secundum Lucam. Fragmenta in Esaiam*, Brepols, Turnholti, 1957 (Corpus Christianorum. Series Latina [= CCL], 14).
- AMBROSIUS, HYMNES = Ambroise de Milan, *Hymnes*. Texte établi, traduit et annoté sous la direction de J. Fontaine par J.-L. Charlet, S. Deléani, Y.-M. Duval, J. Fontaine, Éditions du Cerf, Paris, 1992.
- AMBROSIUS, PS. I = Ambrosius, *Explanatio Psalmi I*, ed. M. Petschenig, Tempsky/Freytag, Vindobonae/Lipsiae, 1919 (CSEL, 64).
- AMBROSIUS, SACR. = Ambrosius, *De sacramentis*, in Ambroise de Milan, *Des sacrements. Des mystères. Explication du symbole*, ed. B. Botte, Éditions du Cerf, Paris, 1994² (Sch, 25 bis).
- AMBROSIUS, SPIR. = Ambrosius, *De spiritu sancto, De incarnationnis dominicae*, ed. O. Faller, Hoelder/Pichler/Tempsky, Vindobonae, 1964 (CSEL, 79).
- AMBROSIUS, MYST. = AMBROSIUS, *De mysteriis*, in Ambroise de Milan, *Des sacrements. Des mystères. Explication du symbole*, ed. B. Botte, Éditions du Cerf, Paris 1994² (Sch, 25 bis).
- BASILIUS, HEX. = Basile de Césarée, *Homélies sur l'Hexaéméron*, ed. S. Giet, Éditions du Cerf, Paris, 1959 (Sch, 26).
- Benedictus XVI 2010 = Benedictus XVI, *Adhortatio Apostolica Postsynodalis Verbum Domini (30.IX.2010)*, in „Acta Apostolicae Sedis”, 102 (11), 2010, 681-787.
- BIBL. HEBR. = *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, ed. K. Elliger, W. Rudolph, adjuv. H. P. Rüger, J. Ziegler, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 1977.
- CODEX THEOD. = *Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis et Leges novellae ad Theodosianum pertinentes; consilio et auctoritate Academiae litterarum regiae borussicae*, ed. Th. Mommsen, P. Meyer, Weidmann, Berlin, 1905.
- Colombo, G. (ed.), 1942, *Libellus de situ civitatis Mediolani, de adventu Barnabae Apostoli et de vitis priorum pontificum Mediolanensium*, Zanichelli, Bologna (Rerum Italicarum Scriptores, editio altera [=RRIISea], 1/2).
- Constitutio de sacra liturgia*: Sacrosanctum Concilium, 36, in *Acta Synodalia Sacrosancti Concilii Oecumenici Vaticani II*, II (Periodus II), Pars VI, Sessio Publica III (die IV mensis Decembris anno MCMLXIII), Typis Polyglottis Vaticanis, 1973.
- Constitutio Dogmatica de divina Revelatione: Dei Verbum*, in *Acta Synodalia Sacrosancti Concilii Oecumenici Vaticani II*, IV (Periodus IV), Pars VI, Sessio Publica VIII (die XVIII mensis Novembris anno MCMLXV), Typis Polyglottis Vaticanis, 1978, 597-609.
- CYPRIANUS = Cyprianus, *Epistularium. Epistulae 1-57*, ed. G. F. Diercks, Brepols, Turnholti, 1994 (CCL, 3/B).
- DE PUDICITIA = Tertullianus, *La pudicité*, vol. 1, ed. Ch. Munier, Éditions du Cerf, Paris, 1993 (Sch, 394).
- DIDACHÈ = Anonyme, *Doctrine des douze apôtres (La Didachè)*, ed. W. Rordorf, A. Tuilier, Éditions du Cerf, Paris, 1978 (Sch, 248).
- DIDASC. = *Didascalia et Constitutiones Apostolorum*, ed. F. X. von Funk, trad. A. Socin, Schoeningh, Paderbonae, 1905.

- Díez Macho, A. (ed.), 1970, *Neophyti I. Targum Palestinense ms. de la Biblioteca Vaticana*, vol. 2: *Éxodo*, Madrid-Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas (Textos y Estudios del Seminario filológico „Cardenal Cisneros”, 8).
- EPIGRAMMA = A. Amelli (ed.), *L'epigramma di Paolo Diacono intorno al canto gregoriano e ambrosiano*, în „Memorie Storiche Forogiuliesi”, 9 (1913), 153-175.
- Epstein, I. (ed.), 1983, *The Babylonian Talmud*, Hebrew-English Edition, Engl. transl. H. Freedman, The Soncino Press, London.
- EUSEBIUS = *Eusebius Werke*, vol. 2/1, ed. F. Winkelmann, Akademie Verlag, Berlin, 1999 (Griechischen Christlichen Schriftsteller [= GCS], n. F., 6/1).
- Gold Schmidt, L. (ed.), 1925, *Der babylonische Talmud*, vol. 2, Benjamin Harz, Berlin/Wien.
- GREGORIUS, HOM. = Grégoire le Grand, *Homélies sur Ézéchiel*, ed. Ch. Morel, Éditions du Cerf, Paris, 1986 (Sch, 327).
- HIERONYMUS = Jérôme, *Lettres*, ed. J. Labourt, vol. 5, Les Belles Lettres, Paris, 1955 (Collection des Universités de France [= CUF]).
- HIST. ECCLES. = Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, ed. E. Schwartz, Hinrichs, Leipzig, 1903.
- HISTORIA GOTHICA = Rodrigo Jiménez de Rada, *Historia de rebus Hispanie, sive Historia Gothica*, J. Fernández Valverde (ed.), Brepols, Turnhout, 1987 (Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis, 72).
- Ioannes Paulus II 1979 = Ioannes Paulus II, *Constitutio Apostolica* Scripturarum thesaurus (25.IV.1979), în „Acta Apostolicae Sedis”, 71 (8), 1979, 557-559.
- IUSTINUS = *Iustini Martyris Apologiae pro Christianis*, ed. M. Marcovich, De Gruyter, Berlin/New York, 1994 (Patristische Texte und Studien, 38).
- LACTANTIUS = Lactantius, *De mortibus persecutorum*, ed. J. Moreau, Éditions du Cerf, Paris, 1954 (Sch, 39/1).
- L(ANDULFUS)₁ = *Landulphi Senioris Historia Mediolanensis*, L. C. Bethmann, W. Wattenbach (ed.), Hahn, Hannoverae, 1848 (Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, 8).
- L(ANDULFUS)₂ = *Landulphi Senioris Mediolanensis historiae libri quattuor*, A. Cutolo (ed.), Zanichelli, Bologna, 1942 (RRIISSea, 4/2).
- MINUCIUS FELIX = M. Minucius Felix, *Octavius*, ed. Bernhard Kytzler, B. G. Teubner Verlagsgesellschaft, Leipzig, 1982 (Bibliotheca Teubneriana [= BT]).
- NT GRAECE²⁸ = *Novum Testamentum Graece*, post E. Nestle, E. Nestle, ed. B. Aland, K. Aland, J. Karavidopoulos, C. M. Martini, B. M. Metzger, H. Strutwolf, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 2012.
- NT 1982 = *Der Text des Neuen Testaments*, ed. K. Aland, B. Aland, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 1982.
- NUOVO LEZIONARIO MILANO = *Il Lezionario secondo il Rito della Santa Chiesa di Milano*, în „Ambrosius”, 85 (1), 2009.
- PINIUS = I. Pinius, *Tractatus historico-chronologicus de liturgia antiqua hispanica*, în J. B. Sollerius, J. Pinius, G. Cuperus, P. Boschius (ed.), *Acta Sanctorum Iulii*, VI, 1729, new edition by J. Carnandet, Palmé, Parisii/Romae, 1868.

- PLINIUS SECUNDUS = C. Plinius Caecilius Secundus, *Epistulae*, ed. H. Zehnacker, Les Belles Lettres, Paris, 2009 (CUF).
- Praeconium Paschale*, în M. Magistretti (ed.), *Manuale Ambrosianum ex codice saec. XI olim in usum canonicae Vallis Travaliae [= Manuale Ambrosianum]*, vol. 2, Hoepli, Mediolani, 1904.
- PROMULGAZIONE = *Promulgazione del Lezionario Ambrosiano*, Supplemento a „Rivista Diocesana Milanese”, 99 (3), 2008.
- Sánchez Alonso, B., 1924 (ed.), *Crónica del Obispo Don Pelayo*, Imprenta de los Sucesores de Hernando, Madrid (Textos latinos de la Edad Media española, 3).
- SCRIPTORES = *Scriptores Historiae Augustae*, vol. 1-2, ed. E. Hohl, Ch. Samberger, W. Seyfarth, Teubner, Lipsiae, 1965.
- SEPTUAGINTA = *Septuaginta: Vetus Testamentum Graecum Auctoritate Academiae Scientiarum Göttingensis editum*, vol. 2/1, ed. J. W. Wevers, adjuv. U. Quast, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1991.
- STROMATA VII = Clemens Alexandrinus, *III. Stromata*. Buch VII und VIII, ed. O. Stählin, L. Früchtel, U. Treu, Akademie Verlag, Berlin, 1970² (GCS, 17²).
- Suñol, G. (ed.), 1934, *Versione critica del Praeconium Paschale ambrosiano*, în „Ambrosius”, 10, 77-95.
- THESAURUS = *Thesaurus Sancti Ambrosii curante CETEDOC*, Universitas catholica Lovaniensis Lovanii Novi, Brepols, Turnhout, 1994 (Corpus Christianorum, Thesaurus Patrum Latinorum, Series A: Formae, 8).
- Tombeur, P. (ed.), 2005, *CETEDOC Library of Christian Latin Texts*, Brepols, Turnhout.
- TRAD. AP. = Ps. Hippolytus, *Traditio Apostolica*, în *Didache. Zwölf-Apostel-Lehre*. Übersetzt und eingeleitet von Georg Schöllgen. *Traditio apostolica. Apostolische Überlieferung*. Übersetzt und eingeleitet von Wilhelm Geerlings, Herder, Freiburg/Basel/Wien/Barcelona/Rome/New York, 1991 (Fontes Christiani, 1), 141-313.

B. Literatură secundară

- Alzati 1988: C. Alzati, *Eugenio, Vescovo, Santo*, în *Dizionario della Chiesa ambrosiana*, II, NED-Nuove Edizioni Duomo, Milano, 1988, 1149-1151.
- Alzati 1991: C. Alzati, *Tradizione e disciplina ecclesiastica nel dibattito tra Ambrosiani e Patarini a Milano nell'età di Gregorio VII*, în *La Riforma Gregoriana e l'Europa. Atti del Congresso Internazionale promosso in occasione del IX centenario della morte di Gregorio VII (1085-1985)*. Salerno, 20-25 Maggio 1985, vol. 2, Libreria Ateneo Salesiano Rome, 1991 (Studi Gregoriani, 14), 185-188.
- Alzati 1993: C. Alzati, *Ambrosiana Ecclesia. Studi su la Chiesa milanese e l'ecumene cristiana fra tarda antichità e medioevo*, NED-Nuove Edizioni Duomo, Milano, 1993 (Archivio Ambrosiano, 65).
- Alzati 1994: C. Alzati, *A proposito di clero coniugato e uso del matrimonio nella Milano alto medioevale*, în *Società, istituzioni, spiritualità. Studi in onore di Cinzio Violante*, vol. 1, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, Spoleto, 1994, 79-92.

- Alzati 1998: C. Alzati, *Ordinamento liturgico delle letture: continuità ecclesiale e dimensione misterica. La testimonianza ambrosiana*, în „Ambrosius”, LXXIV, 1, 1988, 8-21.
- Alzati 2000: C. Alzati, *Chiesa ambrosiana, mondo cristiano greco e spedizione in Oriente* [in *Verso Gerusalemme. II Convegno internazionale nel IX Centenario della I Crociata (1099-1999). Bari, 11-13 January 1999*], în „Civiltà Ambrosiana”, 17, 2000, 30-47.
- Alzati 2009: C. Alzati, *Il Lezionario della Chiesa ambrosiana. La tradizione liturgica e il rinnovato “ordo lectionum”*, Libreria Editrice Vaticana/Centro Ambrosiano, Città del Vaticano/Milano, 2009 (Monumenta, Studia, Instrumenta Liturgica, 50).
- Alzati 2015: C. Alzati, *Riflessioni conclusive*, în P. Boucheron, S. Gioanni (ed.), *La mémoire italienne d'Ambroise: usages politiques et sociaux d'une autorité patristique en Italie (V^e-XVIII^e siècle)*, École Française de Rome, Paris, 2015, 559-585.
- Battisti 1960: C. Battisti, *Il problema linguistico di basilica*, în *Le Chiese dei Regni dell'Europa occidentale e i loro rapporti con Roma sino all'800* (Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 7-13 April 1959), vol. 2, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, Spoleto, 1960, 805-847.
- Baumstark 1904: Anton Baumstark, *Liturgia romana e liturgia dell'Esarcato. Il rito detto in seguito patriarchino e le origini del Canon missae romano*, Pustet, Roma, 1904.
- Borella 1964: P. Borella, *Il Rito Ambrosiano*, Morcelliana, Brescia, 1964 (Biblioteca di Scienze Religiose, 3).
- Bori 1987: P. C. Bori, *L'interpretazione infinita. L'ermeneutica cristiana antica e le sue trasformazioni*, Il Mulino, Bologna, 1987.
- Bouyer 1952: L. Bouyer, *Mystérion*, în „Supplément de La vie spirituelle”, 5 (23), 1952, 397-412.
- Bradshaw/Johnson/Phillips 2002: P. F. Bradshaw, M. E. Johnson, L. E. Phillips, *Apostolic Tradition: A Commentary*, Fortress Press, Minneapolis, 2002.
- Braulik 1955: G. Braulik, *Die Tora als Bahnlesung. Zur Hermeneutik einer zukünftigen Auswahl der Sonntagsperikopen*, în R. Messner, E. Nagel, R. Pacik (ed.), *Bewahren und Erneuern. Studien zur Messliturgie. Festschrift für Hans Bernhard Meyer S. J. zum 70 Geburtstag*, Tyrolia, Innsbruck/Wien, 1955 (Innsbrucker theologische Studien, 42), 50-75.
- Busch 1989: J. W. Busch, „*Landulfi senioris Historia Mediolanensis*” – *Überlieferung, Datierung und Intention*, în „Deutsches Archiv”, 45, 1989, 1-30.
- Carmassi 2000: P. Carmassi, *Basiliche episcopali e ordinamento liturgico a Milano nei secoli XI-XIII tra continuità e trasformazioni*, în „Civiltà Ambrosiana”, 17, 2000, 268-291.
- Cattaneo 1970: E. Cattaneo, *Sant'Eugenio Vescovo e il rito ambrosiano*, în *Ricerche storiche sulla Chiesa Ambrosiana*, I, Centro Ambrosiano di Documentazione e Studi religiosi, Milano, 1970 (Archivio Ambrosiano, 18), 30-43.
- Dartmann 2000: Ch. Dartmann, *Wunder als Argumente: die Wunderberichte in der Historia Mediolanensis des sogenannten Landulf Senior und in der Vita Arialdi des Andrea von Strumi*, Lang, Frankfurt am Main, 2000 (Gesellschaft, Kultur und Schrift, 10).
- Densusianu 1901: O. Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, vol. 1, Leroux, Paris, 1901; ed. rom.: *Istoria limbii române*, vol. 1, ed. J. Byck, Editura Științifică, București, 1961.

- Docherty 2009: S. E. Docherty, *The Use of the Old Testament in Hebrews. A Case Study in Early Jewish Bible Interpretation*, Mohr Siebeck, Tübingen, 2009 (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament. 2. Reihe, 260).
- Ferrua 1933: A. Ferrua, *I più antichi esempi di basilica per „aedes sacra”*, in „Archivio Glottologico Italiano”, 25, 1933, 142-146.
- Franz 1997: A. Franz (ed.), *Streit am Tisch des Wortes? Zur Deutung und Bedeutung des Alten Testaments und seiner Verwendung in der Liturgie*, Eos, Erzabtei St. Ottilien, 1997.
- Gafus 1995: G. Gafus, *Auswahl mit Schlagseite. Anmerkungen eines Alttestamentlers zur Lesenordnung*, in „Bibel und Liturgie”, 68, 1995, 136-148.
- Gamber 1967: Klaus Gamber, *Die Autorschaft von De Sacramentis: zugleich ein Beitrag zur Liturgiegeschichte der römischen Provinz Dacia mediterranea*, Pustet, Regensburg, 1967.
- Jacob 1990: Ch. Jacob, „Arkanisziplin”, *Allegorese, Mystagogie. Ein neuer Zugang zur Theologie des Ambrosius von Mailand*, Hain, Frankfurt a. M., 1990 (Theophaneia, 32).
- Jacob 1995: Ch. Jacob, *Zum hermeneutischen Horizont der Typologie. Der Antitypos als Prinzip ambrosianischer Allegorese*, in C. Richter, B. Kranemann (ed.), *Christologie der Liturgie. Der Gottesdienst der Kirche. Christusbekenntnis und Sinaibund*, Herder, Freiburg/Basel/Wien, 1995 (Quaestiones disputatae, 159), 103-111.
- Kranemann 1995: B. Kranemann, *Altes Testament und christliche Liturgie. Bestandsaufnahme – Theologische Perspektiven – Praxismodelle*, in C. Richter, B. Kranemann (ed.), *Christologie der Liturgie. Der Gottesdienst der Kirche. Christusbekenntnis und Sinaibund*, Herder, Freiburg/Basel/Wien, 1995 (Quaestiones disputatae, 159), 22-30.
- Levy 1986: B. B. Levy, *Targum Neophyti 1: A Textual Study, I: Introduction, Genesis, Exodus*, University Press of America, Lanham/New York/London, 1986 (Studies in Judaism).
- Magnoli 2008: Claudio Magnoli, *Piccola guida al nuovo Lezionario ambrosiano*, Ancora, Milan, 2008.
- Magnoli 2009: Claudio Magnoli, *Il Lezionario ambrosiano per i tempi liturgici*, in „La tradizione liturgica della Chiesa ambrosiana” [= „Rivista Liturgica”], 95 (4), 2009, 487-507.
- Marcone 2012: A. Marcone, *L’editto di Milano e il tempo della tolleranza*, in *L’editto di Milano e il tempo della tolleranza: Costantino 313 d. C. Catalogo della mostra (Milano, Palazzo Reale, 25 ottobre 2012 - 17 marzo 2013)*, mostra a cura di P. Biscottini e G. Sena Chiesa, catalogo a cura di G. Sena Chiesa, Mondadori-Electa, Milano, 2012.
- Martini 2001: C. M. Martini, *La svolta della modernità nell’approccio del mondo cristiano occidentale alla figura di Cristo*, in G. Fioravanti (ed.), *Heri et hodie: figure di Cristo nella storia. Atti del Convegno. Pisa, 14-17 Novembre 2000*, Plus, Pisa, 2001, 109-117.
- Martone 1997: C. Martone, *I LXX e le attestazioni testuali ebraiche di Qumran*, in „Annali di scienze religiose”, 2 (2), 1997, 159-174.
- Metthews 2000: J. F. Metthews, *Laying Down the Law. A Study of the Theodosian Code*, Yale University Press, New Haven/London, 2000.
- Metzger 1988: M. Metzger, *Nouvelle perspectives pour la prétendue Tradition apostolique*, in „Ecclesia Orans”, 5, 1988, 241-259.
- Metzger 1992a: M. Metzger, *Enquêtes autour de la prétendue Tradition apostolique*, in „Ecclesia Orans”, 9, 1992, 7-36.

- Metzger 1992b: M. Metzger, *À propos des règlements ecclésiastiques et de la prétendue Tradition apostolique*, în „Revue des sciences religieuses”, 66, 1992, 249-261.
- Metzger/Ehrman 2004⁴: B. M. Metzger, B. D. Ehrman, *The Text of the New Testament: Its Transmission, Corruption and Restoration*, Oxford University Press, New York/Oxford, 2004⁴ (prima ediție: 1964).
- Mihăescu 1978: H. Mihăescu, *La langue latine dans le Sud-Est de l'Europe*, Editura Academiei, București/Les belles lettres, Paris, 1978.
- Milani 1971: C. Milani, *Osservazioni linguistiche sul «sermo beati Thome episcopi Mediolani»*, în „Aevum”, 45, 1971, 87-129.
- Mohrmann 1976: Christine Mohrmann, *Observations sur le «De sacramentis» et le «De Mysteriis» de saint Ambroise*, în G. Lazzati (ed.), *Ambrosius Episcopus. Atti del Congresso internazionale di studi ambrosiani nel XVI centenario della elevazione di sant'Ambrogio alla cattedra episcopale. Milano, 2-7 Dicembre 1974*, vol. 1, Vita e Pensiero, Milano, 1976 (Studia Patristica Mediolanensia, 7), 103-123.
- Peretto 1996: E. Peretto, *Introduzione a Pseudo-Ippolito, Tradizione Apostolica*, Città Nuova, Roma, 1996.
- Pompen 1929: A. Pompen, *De oorsprong van het woord kerk*, în *Donum natalicium Schrijnen*, Dekker-Van de Vegt, Nijmegen, 1929, 516-532.
- Savon 2012: H. Savon, *Doit-on attribuer à Ambroise le De Sacramentis?*, în R. Passarella (ed.), *Ambrogio e la liturgia*, Biblioteca Ambrosiana, Milano/Bulzoni, Roma, 2012 (Studia Ambrosiana, 6), 23-45.
- Schiaffini 1923: A. Schiaffini, *Intorno al nome e alla storia delle chiese non parrocchiali nel Medioevo. A proposito del toponimo „basilica”*, în „Archivio Storico Italiano”, 81, 1923, 25-64.
- Schmidt 1977: T. Schmidt, *Alexander II. (1061-1073) und die römische Reformgruppe seiner Zeit*, Hiersemann, Stuttgart, 1977 (Päpste und Papsttum, 11).
- Seeck 1891: O. Seeck, *Das sogenannte Edikt von Mailand*, în „Zeitschrift für Kirchengeschichte”, 12, 1891, 381-386.
- Siniscalco 2013: P. Siniscalco, *L'Editto di Milano. Origine e sviluppo di un dibattito*, în *Costantino I. Enciclopedia costantiniana sulla figura e l'immagine dell'imperatore del cosiddetto editto di Milano. 313-2013*, curr. A. Melloni et Alii, III, Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma 2013, 543-556.
- Studer 1997: B. Studer, *Ambrogio di Milano teologo mistagogico*, în *Vescovi e pastori in epoca teodosiana. XXV Incontro di studiosi dell'antichità cristiana: Roma, 8-11 Maggio 1996, in occasione del XVI centenario della consacrazione episcopale di S. Agostino. 396-1996*, Institutum Patristicum Augustinianum, Roma, 1997 (Studia ephemeridis „Augustinianum”, 58), 569-586.
- Tagliavini 1963: C. Tagliavini, *Storia di parole pagane e cristiane attraverso i tempi*, Morcelliana, Brescia, 1963.
- Tomea 1989: P. Tomea, *L'agiografia milanese nei secoli XI e XII. Linee di tendenza e problemi*, în *Atti dell'11° Congresso internazionale di Studi sull'Alto Medioevo: Milano e il suo territorio in età comunale. Milano 26-30 Ottobre 1987*, vol. 1, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, Spoleto, 1989, 648-651.

- Valli 2009: Norberto Valli, «*Redemptionis enim nostrae magna mysteria celebramus*». *Il ciclo de Tempore nella liturgia ambrosiana*, în „La tradizione liturgica della Chiesa ambrosiana” [= „Rivista Liturgica”], 95 (4), 2009, 508-530.
- Viscardi 1954: A. Viscardi, *La cultura milanese nei secoli VII-XII*, în *Storia di Milano*, vol. 3, Fondazione Treccani degli Alfieri, Milan, 1954, 669-760.
- Zenger 1995a: E. Zenger, *Das Erste Testament als Herausforderung christlicher Liturgie*, în „Bibel und Liturgie”, 68, 1995, 124-136.
- Zenger 1995b: E. Zenger, *Das Erste Testament zwischen Erfüllung und Verbeißung*, în C. Richter, B. Kranemann (ed.), *Christologie der Liturgie. Der Gottesdienst der Kirche. Christusbekenntnis und Sinaibund*, Herder, Freiburg/Basel/Wien, 1995 (Quaestiones disputatae, 159), 31-56.
- Zumhagen 2002: O. Zumhagen, *Religiöse Konflikte und kommunale Entwicklung: Mailand, Cremona, Piacenza und Florenz zur Zeit der Pataria*, Bohlau, Köln, 2002 (Städteforschung, 58).